

Рукотворні образи українського рушника: історія, міфологія, семантика

III. Структура і міф

Традиційно рушник має потрійну структуру, візуалізуючи сюжет індоєвропейського міфу про існування підземного світу пращурів, території проживання людей і божественного неба. Рудименти давніх вірувань проглядаються навіть у сюжетних елементах української вишивки другої половини ХХ ст., де відбиваються погляди давніх землеробів на світоустрій (мал. 13-14).

Міфологічний верх. Небесний світ.	
«Піднебесний світ», світська влада, августейші особи, «помазаники Божі».	
Світ людей, дерева	
Гумус, трава, яка стелиться по землі.	
Підземний світ, коріння рослин.	

Мал. 13. Вишитий рушник поч. ХХ ст. Полтавщина. Приватна колекція. Фото з Інтернету.

Небо у вигляді вінків, сплених з українського різнотрав'я. Повторюють форму іконописних німбів.	
«О» - перша літера імені вишивальниці. Імітація «піднебесного» світу.	
Земний світ. Пелюстки квітів орієнтовані на сторони світу.	
Підземний світ, переплетене коріння.	

Мал. 14. Українські традиційні рушники. Фото з Інтернету.

Аналогічні композиції властиві іншим видам декоративно-прикладного мистецтва, що підтверджує їхнє архаїчне походження й дозволяє розглядати відповідні сюжети як архетипні. Знаковими є обрамлення дзеркальних рам, що є прикладом екстраполяції прадавніх міфів на орнаментику відносно сучасних виробів. Міфологічна тримірність світу обрамлює відображення людини у дзеркалі, що за логікою міфу має гарантувати його магічний захист на трьох тілесних рівнях, які відповідають голові-чолу, серцю-душі й утробі-тілу. Оскільки у дзеркалі людський образ є «перевернутим», він вимагає також додаткового захисту з «чотирьох сторін» світу, що пояснює семантику орнаментальних сюжетів дзеркальних рам з вирізьбленими хрестами, волютами і громниками (мал. 15). В окремих випадках дзеркальну раму вінчає «двійник» людини або маскарон, представлений у вигляді міфічної істоти – людиноподібної рослини чи прадавнього тотема, що виконує функцію своєрідного гаранта надійного захисту (мал. 16). Аналогічні обереги найчастіше фіксуються в архітектурних композиціях європейських будинків епохи бароко, коли в монументальному мистецтві набувають популярності сюжети з античної міфології (мал. 17).

Мал. 15. Дзеркальна рама. Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею. Фото автора.

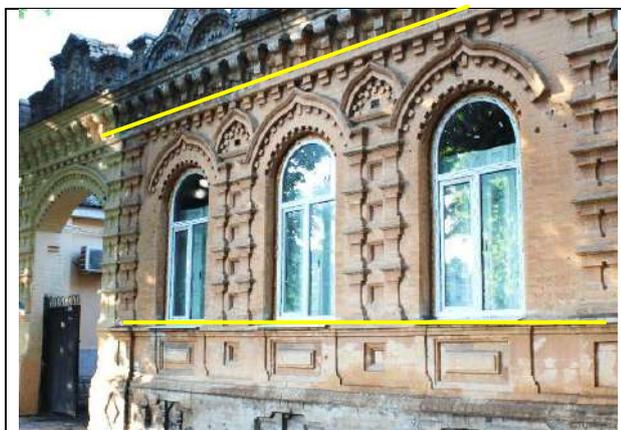

Мал. 16. Багет, який вінчає маскарон. Фото з Інтернету.

Мал. 17. Маскарон. м. Київ, вул. Саксаганського, 107. Фото з Інтернету.

Ідея тримірності світу проглядається також у структурі будинків (мал. 18), власниками яких не були етнічні українці, що підтверджує планетарність цього сюжету.

Мал. 18. Будинок, поч. XX ст., м. Черкаси, вул. Хрещатик. Фото з Інтернету.

В індоєвропейців трирівнева структура міфологічного світу позиціонується у вигляді дерева життя. На мал. 19 представлені порівняння

	<p>Верх або крона світового дерева – світ богів: небо, зорі, сонце, хмари, птахи, святі, душі померлих, Святий Дух, Бог, ангели.</p> <p>Середина або стовбур світового дерева – світ культури: тварини, люди, свійські тварини, земне життя, народження, господарство, рослини, земля.</p>		
<p>Чернечий рушник Чигиринщина, Черкаська обл., поч. XX ст. Фото з Інтернету.</p>	<p>Низ або коріння світового дерева – світ мертвих: підземне царство, коріння рослин, криниці, джерела, яри, минуле.</p>	<p>Дерево Іггдрагсіль. Ісландія. Манускрипт XVII ст. Фото з Інтернету.</p>	<p>Священний камінь [6].</p>

Мал. 19. Світове дерево. Порівняння із скандинавською міфологією. Ілюстрації з Інтернету.

зображень дерева життя в українській вишивці початку-середини XX ст. й сюжетів скандинавської міфології.

У «Старшій» і «Молодшій Едді» описано структуру світу, центром якого є світове дерево Іггдрасиль, що спирається на три корені. Перший корінь «іде до асів в Асгард, другий – до людей в Мідгард, третій – в Хельхейм. Під першим коренем знаходиться джерело Урд, де живуть три норни – Урд (минуле), Верданді (справжнє) і Скульд (майбутнє), вони підтримують вічну свіжість і молодість дерева. Під другим коренем – джерело мудрості, біля якого живе грізний велетень Мімір, наймогутніший з усіх велетнів, він стереже води джерела і нікому не дає з нього напитися. За легендами, Один віддав своє праве око, щоб випити води з цього джерела. Під третім коренем – джерело Хвергельмір, з якого випливають всі підземні річки. Пізніший міф розповідає про мудрого орла на верхівці ясеня, між очей якого сидить яструб Ведрфельнір, про чотири олені на гілках і про дракона Нідхьогга в колодязі Хвергельмір, який підгризає коріння. Білка Рататоск передає звістки від орла до дракона» [8].

У слов'ян також центром всесвіту є світове дерево, описане у пам'ятці давньоруської писемності «Слові о полку Ігоревім»:

Боян-бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами (переклад, М.Т. Рильського).

Кроною світового дерева опікуються боги і пращури. Рудименти давніх вірувань простежуються у казкових сюжетах, в яких герой потрапляє на небо по стовбуру, де зустрічає покійних родичів, чарівних тварин і магічних помічників. У щедрівках на вершині дерева сидить міфічний першоптах-деміург Утінка:

Серед Моря стоїть Гоголя
А на Тій Гоголі й Утінка сидить
Й Утінка сидить Далеко глядить [9]¹.

Відповідний образ пояснюється історичним реаліями, оскільки в післяльодовиковий період (пізній палеоліт) переважна частина європейських низин було затоплено, тому головним промисловими тваринами були не зубри чи олені, а качки, які у значних кількостях гніздилися на островах, позначеними високими деревами² (життя). У зв'язку з цим качку зображували на кроні дерева, що власне стало знаком міфологічного верху.

Стовбур дерева виконує функцію своєрідного порталу, який з'єднує небо і землю – світ людей. Посередниками виступали тварини, зокрема вівірка, тобто білка³, вовк або ведмідь, образи яких фігурують у чарівних казках про подорож сонячного героя. Під корінням дерева живе мудрий змії, який повсякчас сперечається з птахом.

Зазначені вище образи фіксуються в українській вишивці. На вершині світового дерева сидить півень, який уособлює сонце, біля стовбура примостилися олені, а корені охороняють змієподібні істоти (мал. 20). Образ півня є не випадковим, який він з часом замінив качку, що пов'язане із зміною

¹ Дієслово гоголіти – «блистити, світитися»; гоголя = «висока жінка» (гл. Малорусько-Німецький словар Е. Желехівського). Отже, «Гоголя посеред Моря» – щось блискуче або високе» [10].

² Звідси образ Березині, яка уособлювала берег як порятунок від водної стихії. Християнські проповідники ототожнювали її з русалками, тобто з нечистою силою і мерцями: «Жнѣми (куры) въ водахъ потопляеми суть, а друзіи къ кладземъ приходяще молятсь и въ воду мечють велеару жертву приносяще; а друзіи огневи и каменію и рѣкамъ, и источникомъ, и берегьянямъ, и вѣ дрова, нетокможе преже въ поганьствѣ; но мнози и нынѣ то творять... и чересь огнь скачють, мнящесь крестяны, а поганьская дѣла творять»; «Також и до Словен доиде се слово, и ти начаша требы класти Роду и Рожаницамъ, преже Перуна бога ихъ, а переже того клали требу Упиремъ и Березинямъ»; «тѣмъ же богомъ требу кладуть и творять и Словенский языкъ, Вилямъ и Мокошы, Дивѣ, Перуну, Хърсу, Роду и Рожаницы, Упиремъ и Березинямъ и Переплуту а друзіи Перену, Хоурсу, Вилямъ и Мокошы, Упиремъ и Березинямъ, ихъ же нарицають тридевятъ сестериниць» («Слово о том, како первое погани суще языци кланялися идоломъ» в списку XIV сторіччя) або «Слово про ідоли Григорія огослова») [11].

³ Можливо походить від подвоєння і-є. кореня *ver- – «вигинати, викривляти» (*vai-ver-, vi-ver-, vā-ver-, ver-ver); Споріднене з лит. *voverė* – «білка», лтс. *vāvere*, прус. *weware*, кимр. *gwywer*, перс. *varvarah*, д-англ. *ác-weorna* «т.с.», лат. *vīverga* – «тхір».

способів господарювання. Води «первісного океану», утвореного внаслідок танення льодовика зійшли, утворилося багато суші, що дало поштовх до розвитку скотарства і землеробства. Внаслідок цього промисловим птахом стає курка, яка було зручнішою для господарювання. Біологічні ритми півня ототожнюються із сонячною активністю, що пояснює його міфологічну символіку.

На вершині дерева сидить качка, півень або орел. Рушник, Середнє Подінпров'я, сер. XX ст.

На вершині світового дерева сидить гігантський орел – символ бога Одіна. (Верховний бог часто перетворюється в орла під час своїх пригод. Птахами Одіна також є два ворона – Хугін і Мунін). На голові гігантського орла (або між його очей) сидить яструб – Ведрфельнір спостерігає за усім, що відбувається.

Білка Рататоск

По стовбуру світового дерева бігає білка – Рататоск або Вострозубка. Передає вона послання від орла до дракону і назад, які ніколи один одного не бачили. Спеціально перетворює їх слова образливі лайки, а потім радіє сварці двох гігантів. Серед гілок Іггдрасіля, живуть чотири оленя: Даін і Двалін, Дунейр і Дуратрор. Вони під'їдають листя дерева життя.

Олені біля дерева життя. с. Полуднівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.

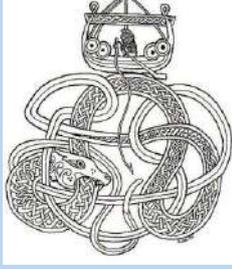
Мозаїка з церкви Сан-Клементе. Рим.

Дослівно слово «Іггдрасіль» можна перекласти як «Кінь Ігга», або «кінь жажливого», (слово Yggvиступає як кеннінг Одіна).

Дерево життя. Декоративна композиція. Сучасність.

 <p>Змієподібні рослини. Рушник, с. Полуднівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.</p>	 <p>Земляний (Могильний) вовк, ймовірно, змії Ермунганд, Грабак від д-ісл. Grábakr – «Сіра спина».</p>	<p>Змія – символ родючості, а відтак мудрості. Мідгард – середній світ. Світ смертних, в якому живуть люди, розташовуються землі, моря та океани. А оперізує його світовий змії Йормунгвнд.</p>
    <p>Стилістичні зображення змії навколо кореня світового дерева. Рушник, с. Полуднівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.</p>	 <p>На спині вселенського змія розташовано світ у вигляді човна. Схематичне зображення Йормундганга – світового змія.</p> <p>Зображення змія на священному камені.</p> 	<p>Під землею серед коренів Ігдрасиля живе безліч змії. Головний з них – Дракон Нідхегг, який підгризає коріння дерева, намагається знищити світ. Нідхегг живе в царстві смерті – Хельхейм.</p>
<p>с. Полуднівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. С.Китова. Полотняни літопис України.</p>		
<p>Мал. 20. Порівняльні сюжети дерева життя в українців і скандинавських народів [12].</p>		

Мал. 21. Джона Мелгвіш Страдвік, 1885 р. Золота нитка.

Відомим персонажем слов'янської міфології є Богиня долі. В античній міфології богинями долі виступали три сестри, дочки богині ночі Нікс, яких називали Мойрами⁴. Богинь зображували статечними жінками, які тримають в руках кужелі, ножиці, сувої папірусу, де накреслено долі людей. Наймолодша сестра Клото наосліп тягнула жереб, визначаючи ще до народження долю конкретної людини. Вона також

⁴ Гр. Моїраї, лат. Moirai; від moira – «частка», «доля».

вимірювала пряжу, довжина і міцність якої визначала тривалість життя. Середня сестра Лахесіс, зважаючи на жереб молодшої сестри, робила нитку гладкою чи грубою, згідно з чим життя ставало щасливим чи нещасливим. Старша сестра Антропа записувала події життя на спеціальній сувій і перерізала нитку у становлений строк, після чого життя людини обривалося (мал. 21). Схожі сюжети фіксуються у міфології інших індоєвропейських народів. Зокрема, в українців популярною залишається міфологічна пара Доля-Недоля, у сербів їх називали Стрічею-Нестрічею, у балтів – Лаймою. Однак рудименти давніших вірувань дійшли до нашого часу у потрійних композиціях середньо наддніпрянських рушників, що свідчить про їхній зв'язок з європейською міфологією. Українські богині долі перебувають у позиції адорації (благословення), біля їхніх ніг розташовано сонячні птахи (півники), які своїм співом відганяють пільму ночі (нечисту силу). У скандинавській міфології сестер називають Норнами: старша – Урд втілює минуле; середня – Верданда асоціюється з теперішнім, найменша – Скульд символізує майбутнє. Вони живуть біля священного джерела Урд у Мідгарді і його водами поливають корінь світового дерева Ігдрасіль (мал. 22).

		<p>З Ігдрасилем пов'язані три норни, три сестри. Стара Урд – норна долі і минулого. Зріла Вердані – норна становлення, сьогодення і зрілості. Молода і красива Скульд – норна майбутнього. Живуть біля коріння світового ясеня Ігдрасіль, поливають його коріння з джерела Урд продовжуючи дереву життя. Плетуть нитки долі для усіх і кожного.</p>
<p>Жінки-богині з півниками у позі адорації. Рушник, с. Полуднівка Чигиринського р-ну Черкаської обл., середина ХХ ст.</p>	<p>Норни під ясенем Ігдрасіль</p>	

Мал. 22. Богиня долі в українській і скандинавській міфології. Фото з інтернету.

Далі буде.